

банкаў даных па розных галінах ведаў мае шэраг пераваг, якія ў цэлым могуць быць звязаны да наступнага: 1) яны значна спрашчаюць і удасканальваюць працэс вывучэння фактаў мовы; 2) забяспечваюць паўнату прадстаўлення ўсяго наяўнага (нармаванага і неўнармаванага (праектнага)) тэрміналагічнага матэрыялу; 3) робяць магчымым фарміраванне на матэрыяле шырокай базы прыватных даследчых корпусуаў; 4) дэманструюць панарамны агляд усіх рашэнняў па ўпарадкаванні тэрмінафер; 5) дазваляюць ацаніць стан развіцця тэрмінагаліны ў пэўны перыяд або на працягу ўсёй гісторыі яе станаўлення. Усё адзначанае вышэй прадугледжвае замену інтуітыўнага падыходу аргументаваным, што вядзе да аб'ектыўнасці атрыманых вынікаў і значнага павышэння ўзроўню лінгвістычных даследаванняў, а таксама ў цэлым пазбаўляе магчымасці суб'ектыўнага падыходу да асэнсавання фактаў мовы, абумоўлівае сапраўдную ацэнку тэндэнцый фарміравання і развіцця спецыяльнай лексікі беларускай мовы.

Падсумоўваючы вышэйсказанае, неабходна канстатаваць, што тэрмінаграфічная практыка беларускай мовы мае амаль стогадовую традыцыю і з'яўляецца значным лексікаграфічным вопытам для шэрага практычных вырашэнняў у далейшым складанні падобных слоўнікаў. Прышлоў час для агляду гэтай лексікаграфічнай працы, для яе ацэнкі. Наяўныя вынікі маюць для гэтага рэпрэзентатыўную колькасць матэрыялаў і практычных рашэнняў.

ЛІТАРАТУРА:

1. Sieben-Sprachen-Wörterbuch: Deutsch-Polnisch-Russisch-Weißruthenisch-Litauisch-Lettisch-Jiddisch. – Leipzig, 1918. – 420 s.; 2. *Антанюк Л.А.* Праблемы беларускага тэрміназнаўства ў новых умовах // Тэрміналагічны зборнік "87-88". – Мн., 1988; 3. Гл., напрыклад: Тэрміналагічны слоўнікі (асобныя выданні) 1918-1998 гг.: Бібліягр. давед. / Рэд. Г. Цыхун. – Мінск, 2000. – 74 с.; Беларускія слоўнікі й энцыклапедыі: бібліяграфія / склад. В. Кіпель, З.Саўка. – Нью-Ёрк; Мінск, 2002. – 608 с.; 4. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. А.Я.Баханькова. – Мн., 1994; 5. *Цыхун Г.* Беларуская тэрміналогія ў тэрміналагічных слоўніках (1918-1998) // Тэрміналагічныя слоўнікі (асобныя выданні) 1918-1998 гг.: Бібліягр. давед. / Пад рэд. Г. Цыхуна. – Мінск, 2000. – С. 3-8; 6. *Шчэрбін В.* Асноўныя складнікі беларускай лексікаграфіі // Роднае слова. – 2009. – С. 38-45; 7. *Шчэрбін В.К.* Асноўныя напрамкі сучаснай беларускай тэрмінаграфіі // Веснік БДУ. – Сер. 4. – 1995. - № 2. – С. 52-55.

Межжеріна Г.В. (Київ, Україна)

Субстантывно-ад'ектывний дискурс соціально-этичнай рэпрэзентацыі княжын у східнослов'янських пісемних пам'ятках XI–XIII ст.

Стаття присвячена експлікації фрагменту мовної картини світу часуів Київської Русі. Вперше визначений кількісний і семантичний обсяг, функції іменників і прикметників, котрі моделюють соціально-етичний портрет княгині в давніх текстах. Дослідження проведено на матеріалі східнослов'янських пісемних пам'яток XI–XIII ст.

Ключові слова: мовна картина світу, Київська Русь, іменник, прикметник, соціально-етичний портрет.

Статья посвящена экспликации фрагмента языковой картины мира времен Киевской Руси. Впервые определен количественный и семантический объем, функции существительных и прилагательных, которые моделируют социально-этический портрет княгини в древних текстах. Исследование проведено на материале восточнославянских письменных памятников XI–XIII вв.

Ключевые слова: языковая картина мира, Киевская Русь, существительное, прилагательное, социально-этический портрет.

The article touches upon explication of the fragment of the Kyiv Rus' period world view. For the first time the quantitative and semantic volume, functions of nouns and adjectives that simulate the social-ethic portraits of princess in old texts were determined. The article is based on the analysis of ancient literary monuments of XI–XIII centuries.

Key words: world view, Kyiv Rus, substantive, adjective, socio-ethical portrait.

Реконструкція мовної свідомості східних слов'ян періоду раннього Середньовіччя на основі всебічного дослідження лексичного складу писемних пам'яток XI–XIII ст. залишається однією з актуальних проблем історичної лексикології української мови. *Об'єктом* нашого аналізу обрано вище структурування в певний концептуальний фрагмент східнослов'янської мовної картини світу XI–XIII ст. тих світоглядних орієнтацій людини Київської Русі, які знаходять відбиття в писемних східнослов'янських пам'ятках. Основним джерелом матеріалу слугують оригінальні, створені в Київській Русі писемні пам'ятки (літописи, княжі повісті, грамоти, статути тощо). В історико-культурологічному напрямі проблема зображення княгині в літературі Київської Русі розглядалася (на відміну від проблеми репрезентації князів) досить фрагментарно, а дослідження мовних, зокрема лексичних, засобів репрезентації княгинь у давніх східнослов'янських пам'ятках взагалі залишилося поза увагою лінгвістів. Ставлячи *за мету* визначити обсяг і функції іменників і прикметників, які в східнослов'янських текстах XI–XIII ст. моделюють *соціально-етичні портрети княгинь*, спробуємо заповнити одну з численних лакун, пов'язаних із даною проблемою. Аналіз проводиться в аспекті розробленого нами лінгвістичного підходу до вивчення репрезентації особи в писемних пам'ятках доби Київської Русі. Запропонований термін *соціально-етичний портрет* є певною мірою умовним і відбиває один із аспектів *концептуалізації* образу [5, 276–368]. Передбачаємо апеляцію до статичних портретів, які моделюються за допомогою іменників і прикметників із загальним значенням соціально-етичної оцінки і які відбивають моральні засади як окремої людини, так і суспільства в цілому.

Слово *княгини* використовувалося на позначення княжого титулу, але насамперед означало «дружина князя». Володарем певного уділу княгиня ставала, як правило, після смерті чоловіка. Титул «великий князь» застосовувався, як відзначає О.П.Толочко, «тільки до київських князів», у ньому «маніфестувалася система старійшинства-принципату київського князя <...> "великий князь" – володар головного, великого уділу» [8, 133]. Словосполучення *велика княгиня*, яке інколи трапляється в літописах, є титулом *дружини* великого князя, а перший компонент *велика* жодною мірою

не вказує на її моральні якості. Давньоруські літописи переконливо фіксують залежний статус княгині, який, зокрема, позначився на суворо ієрархічному характері репрезентації княжих осіб. У літописі ім'я княгині стоїть після імені князя («и князѣ и(х) Юрья оубиша . и княгиню его» – *1237, ЛСа-1, 515); про княгиню пишуть у зв'язку з князем, і навіть тоді, коли повідомляється про її смерть, обов'язковим є роз'яснення, чиєю дружиною вона була («преставися благовѣрная великая княгини великого князя Юрья Долгорукаго» – *1182, ЛНик-1, 8); «жінка не займала звичайно свого місця на ієрархічних східцях феодальних відношень. Княгиною, княжною, бояриною, бояришнею чи купчихою вона була за чоловіком або батьком» [4, 75]. Згадування про княгинь звичайно обмежувалося називанням їхніх імен, а соціально-етична характеристика княгині в літописі є надзвичайною рідкістю. У свідомості літописця княгиня не була незалежним представником княжої влади, у давньому тексті навіть її ім'я не завжди зазначалося: «кн(а)зь Рюрикъ . кюръ Василии . со хр(с)толюбивою кн(а)гиною» (*1200, ЛК, ЛИ-3, 711) – ідеться про дружину великого київського кн. Рюрика-Василія Ростиславича.

Всебічно розглянувши на матеріалі агіографічної житійної літератури проблему канонізації святих в Давній Русі, відомий історик, мислитель, філософ перш. пол. ХХ ст. Г.П.Федотов звернув увагу на те, що в Руській Церкві кількість святих жінок є невеликою – «церковно канонізованих, здається, лише дванадцять»: за в. кн. Ольгою «іде ряд княгинь, засновниць монастирів, та ігуменій, які відповідають чину святих князів, і преподобних водночас: усі канонізовані руські інокіні княжого походження» [9, 277–278].

Принагідно відзначити, що свого часу Ф.І.Буслаєв присвятив окрему розвідку проблемі створення ідеалізованих жіночих образів книжниками ХІ–ХVІ ст. За пам'яткою ХVІІІ ст. «Книга глаголемая о Россійских святих, где в коем граде, или области, или в монастыре, или в пустыни поживе и чудеса сотвори, всякаго чина святих» дослідник наводить перелік святошанованих жінок, у тому числі святошанованих жінок ХІ–ХІІІ ст.: св. в. княгиня Ольга (у чернецтві Єлена) († 6477), св. княжна Уліана Оболенська († 6600), св. княгиня Анна (дружина св. в. князя Володимира Ярославича) († 6570), св. княжна Чехиня († 6600), св. княгиня Марія Димитрівна (дружина Домонтова) († 6808), черниця Васса Печерська, св. княгині Ксенія і Анастасія, св. Марія (дружина св. Іоанна) († 6000), св. княгиня Єфросинія († 6708), св. в. княгиня Феодосія (у чернецтві Єфросинія) – мати Олександра Ярославича Невського († 6770), св. в. княгиня Агафія Всеволодівна († 6747), св. княгині Марія і Христина († 6747), св. княжна Феодора (дочка кн. Агафії Всеволодівни) († 6747), св. княгиня Євпраксія (дружина св. кн. Феодора Юрійовича), св. княгиня Февронія († 6735), св. княгиня Ірина (дружина св. кн. Костянтина Святославича Муромського) († 6700), св. в. княгиня Феодора (дружина нижегородського кн. Андрія Костянтиновича) († 6800). Ф.І.Буслаєв робить висновок, що "по-перше, майже всі вони княжого роду. Винятки такі незначні, що здаються чистою випадковістю. По-друге, поряд із святошанованим чоловіком часто вшановується і його дружина. По-третє, іноді вшанування простягається на цілий рід, на сестер, дочок, навіть невісток", а висока честь бути вартими

релігійного ідеалу збереглася в літературі XI–XVI ст. не більше, як за шістьма жінками (та й ті всі були княжого звання) [1, 266–268, 264].

Аналіз давньоруських пам'яток підкріпив спостереження Г.П.Федотова і Ф.І.Буслаєва, а також дозволив встановити, що вибірковий підхід літописців у висвітленні діяльності княгинь не меншою мірою зумовлений екстралінгвальними чинниками релігійного порядку, та з'ясувати, щодо яких княгинь XI–XIII ст. ужито хвалебні епітети – іменники і прикметники зі значенням соціально-етичної оцінки особи. У текстах XI–XIII ст. нами виявлено понад двадцять стислих соціально-етичних портретів княгинь, що в тридцять разів менше, ніж портретів князів. Щоб удостоїтися честі здобути хвалебний епітет-означення на сторінках літопису, княгині за життя замало стати дружиною великого князя, не достатньо бути благовірною та благочестивою, – княгиня мала здійснити майже подвиг.

У Радзивілівському літописі та «Легенді про град Китеж» згадується дружина кн. Ігоря Рюриковича велика княгиня Ольга, яка як політичний діяч багато зробила для впровадження християнства в Київській Русі: «во всем уподобися прадѣдом нашим и прабабѣ нашей, *благовѣрной* великой княгинѣ, *христороливой* Олгѣ» (К., 212); «похорони бл(а)ж(е)нную Олгу» (*969, ЛР, 34; т. с. *969, ЛН, 120), «защитилъ бо ес(ть) господь сию сию *блаженую* Олгу» (*969, ЛН, 121; т. с. *969, ЛР, 35); «*блаженная* Олга искаше добра и мудрости божия» (*955, ЛН, 115); «*блаженная* Олга искаше мудрости всего въ свѣтѣ семь» (*955, ЛН, 115) (історичний коментар з проблеми політичної діяльності княгині Ольги див. у кн.: 6). Всупереч очікуванням у літописній літературі XI–XIII ст. соціально-етичний портрет кн. Ольги є дуже стислим, лаконічним, побудованим за допомогою семантично близьких означень *благовѣрными*, *блаженными*, *христороливими*. Композит *благовѣрными* зі значенням "відданий справжній вірі; православний" в XI–XIII ст. був одним із найуживаніших і в церковних текстах, і в літописах, хоча й траплявся приблизно втричі рідше, ніж *вѣрными*. Так само високою частотою використання в різних за жанром текстах відзначалося і др. *христороливими* «христоролюбний». На відміну від др. *христороливими* синонімічне, семантично більш вагоме др. *блаженными* «духовно і морально непорочний, бездоганий, чистий; праведний; богоугодний, сповнений Божої благодаті» було широко вживаним в некрологах духовних отців, але рідкісним в соціально-етичних портретах світських осіб.

Християнські церковно-канонічні вимоги щодо зображення жінки в писемному тексті XI–XIII ст. передбачали розкриття її моральних якостей і практично не допускали акцента на зовнішності. У цьому плані кн. Ольга є чи не єдиною княгинею, про яку сказано, що вона мала гарну вроду: «и прииде к нему Олга, и видѣвъ ю *добрю суцу зело лицемъ*» (*955, ЛР, 31; т. с. *955, ЛНик-1, 29; *955, ЛН, 113). У зв'язку із соціально-етичною оцінкою кн. Ольги окремого коментаря потребує висловлення Л.О.Чорної: «Характеристики перших руських князів-язичників, які дав літописець, позбавлені морально-етичних оцінок. Їхні вчинки, погані або добрі, не співвідносяться з християнським ідеалом, просто фіксуються. Так, розповідаючи про помсту Ольги древліанам, літописець не дає оцінки вбивства послів, підпалу

Искоростеня і т. ін. вчинкам. Ольга чинить за родо-племінним звичаєм, за яким за вбивство родича треба було мстити» [11]. По-перше, характеристика конкретних вчинків і морально-етична характеристика особи – явища різного порядку. По-друге, змальовуючи «язичницькі» вчинки князя (княгині), вчинки, в яких князь (княгиня) керувався язичницькими законами, літописець, дійсно, прямо їх не коментує. Водночас у тексті (в одних випадках близький, в інших – далекий контекст) обов'язково міститься непряма, прихована соціально-етична оцінка. Так, уживання в «далекому» контексті щодо кн. Ольги епітетів «*благовѣрнага*», «*блаженага*», «*христоролюбивага*», «*добра лицем*» містять у собі імпліцитно виражений «не-осуд» тих її вчинків, в яких вона спирається на язичницькі уявлення про *справедливість помсти*. Інший приклад – характеристика тмутороканського кн. Мстислава і змалювання двобою між ним і касожським кн. Редедю. Відомий історик А.В.Гадло відзначає, що двобій відбувся після укладення договору, який передбачав смерть Мстислава або Редеди та повний перехід до переможця політичної влади, особистого майна, сім'ї загиблого. Щоб стати переможцем, треба було пролити кров ворога, забрати собі його силу і захистити себе від помсти його духу. Мстислав переміг і здобув «у дружинному середовищі прізвисько *Хоробрий*, у посадському – *Удалиї*, а в церковно-монастирському – *Лютій*» [2, 202]. І в цьому випадку також наявна імпліцитна соціально-етична оцінка, виражена в другому імені кн. Мстислава.

Крім св. в. кн. Ольги, честі бути названою *блаженою* удостоєна кн. Всеволожа. Внутрішня форма пропріального імені *Всеволожа* так само, як і ойконіма *Всеволож* («городъ [...] *Всеволожь*» – *1097, ПВЛ-1, арк. 89 зв.), «була досить прозорою (*Всеволожь* – субстантивований посесив на -*ъ* від особового імені *Всеволодь*)» [12, 279].

Унікальний за своєю повнотою соціально-етичний портрет дружини кн. Всеволода Ярославича княгині Всеволожі (у чернецтві Марія) міститься в Радзивілівському й Суздальському літописах: «до всѣх презлиха *добра благовѣрная* княгини Всеволожая [...] бѣше бо и *нищюлюбца* и *страннолюбца*» – *1206, ЛР, 161; т. с. *1206, ЛС-1, 424); «Престависѣ бл(а)говѣрнага великага кн(а)гыни Всеволожага . имене(м) М(а)рита» (*1206, ЛС-1, 424); «великая и бл(а)ж(е)ная кн(я)г(и)ни Всеволожа» (*1205, ЛР, 160). Іменник *страннолюбца* (ж. р.) зі значенням «той, хто (такий, який) звичайно допомагає мандрівникам, прочанам, дає їм притулок» зрідка використовувався в текстах XII ст. Зауважимо, що «*страннии* – це насамперед церковні люди» [7, 202]. Лексема *нищюлюбца* (ж. р.) зі значенням «той, хто (такий, який) звичайно допомагає бідним, жебракам» засвідчена під *1206 р. в Радзивілівському й Суздальському літописах саме в портреті кн. Всеволожі, тоді як іменник *нищюлюбць* із тим самим значенням трапляється в текстах впродовж XI–XIII ст. Слово *нищюлюбца* у СДРЯ XI–XIV не зафіксоване.

Вивчаючи проблему особистісного начала у духовній, філософській культурі Київської Русі, Т.В.Целік відзначає у сприйнятті східнохристиянського культурного шару киево-руським середовищем зміну вектора від типізації до індивідуалізації. За спостереженням дослідниці, «для

фіксації такого особистісного начала використовувалися у тому числі засоби портретності як у літературі, так і в образотворчому мистецтві» [10, 227]; «чим ближче агіограф чи іконописець був до визнання безсумнівного авторитету діяльності чи подвигу майбутнього святого, тим імовірніше знайти портретність у зображенні як засобами слова, так і в іконографії» [10, 217].

Поверховий, не підкріплений аналізом, погляд на зображення в літописі князя спричинився, на жаль, до поширення думки про умовно ідеалізовану, розмиту, суто етикетну моральну характеристику ієрархів. Зіставний лінгвістичний аналіз соціально-етичних портретів князів, залучення історичного контексту дозволив нам цілком спростувати думку про умовний характер моральної оцінки князів.

Стосовно літописних «образів» княгинь слід зазначити, що, незважаючи на обмежену кількість соціально-етичних портретів княгинь у літописах та скупі відомості в писемних пам'ятках про життя і діяльність княгинь Київської Русі, вважаємо необхідним урахування цієї обставини при аналізі семантичного навантаження вжитих щодо них оцінних іменників і прикметників. «Правдивість» використаних щодо кн. Всеволожі синонімічних означень *нищелюбица, страннолюбица, благовѣрныи, блаженныи, добрыи* літописець підкріплює фактами, які певною мірою розгортають їхній семантичний зміст: «бѣше до всѣх презлиха добра благовѣрная княгини Всеволожая, и из ѿтска въ страше божье, любяше правду, въздаюшу честь епископомъ и игуменом и чернцемъ, и презитером, и любяше черноризци, и подаваше требованіе имъ, бѣше бо и нищолюбица и страннолюбица, печалныа, и нужныа, и болныа, тѣх утешаше, и подаваше им требованіе» – *1206, ЛР, 161; т. с. *1206, ЛС-1, 424); «юже бѣ ц(е)рк(о)вь создала великая и бл(а)ж(е)ная кн(я)г(и)ни Всеволожа» (*1205, ЛР, 160). Такого уславлення в літописі кн. Всеволожа була удостоєна не тільки і не стільки завдяки своїй побожності, виявленню милосердя до бідних й роздаванню багатої милостині. Визначальну роль у цьому відіграло те, що вона ушановувала єпископів та ігуменів, щиро обдаровувала ченців, виділяла великі кошти на користь монастирів, побудувала церкву.

З-поміж соціально-етичних портретів княгинь вирізняється портрет св. в. княгині Феодосії (у чернецтві Єфросинія; † 6770), яка була матір'ю Олександра Ярославича Невського: «князь Александръ богомъ роженъ [...] от Феодосіа матери, *боголюбивы* нравом; *добročестива* и *богоугодна* купнѣ» (*1240, ЛН, 290), «и *святыа* своєа матере, *боголюбивыа* великіа княгини *Феодосіи*» (*1241, ЛНик-1, 118). Прикметник *богоугодныи* «богоугодний, благочестивий» у текстах XII–XIII ст. використовувався досить рідко. Синонімічний композит *добročестивыи* «благочестивий, набожний» можна знайти в Новгородському літописі саме в соціально-етичному портреті кн. Феодосії (*1240, ЛН, 290). У СДРЯ XI–XIV уживання *добročестивыи* щодо людини в текстах XI–XIII ст. не відбите. До прикметника *боголюбивыи* «який любить Бога; благочестивий» літописці XI–XIII ст. зверталися приблизно втричі частіше, ніж до іменника *боголюбыць* із відповідним значенням. Також щодо матері Олександра Невського використано лексему *святыи* «духовно і морально досконалий, бездоганный, чистий, непорочний, цнотливий, святий; праведний; сповнений Божої благодаті,

блаженний», яка була широко вживаною в некрологах духовних отців, але надзвичайно рідкісною в соціально-етичних портретах світських осіб.

Соціально-етична характеристика княгині найчастіше будується за допомогою одного-двох означень, найвищою частотою вживання з-поміж яких виділяється означення *благовѣрныи*: «*благовѣрной* великой княгинѣ [...] Олгѣ» (К., 212); «*благовѣрная* княгини Всеволожая» (*1206, ЛР, 161); «*престависѧ бл(а)говѣрнаѧ* княгини *Вльга*, сестра Всеволожа, великого нареченаѧ, чернѣчьскы *Вфросѣныѧ*» (*1181, ЛК, ЛИ-3, 624), «*престависѧ бл(а)говѣрнаѧ* княгини *Влга*, нареченаѧ чернечьскы *Юуаросиныѧ*» (*1183, ЛС-1, 389), «*престависѧ бл(а)говѣрная* великая княгини великого князя Юря Долгорукаго, нарицаемаа Олга, во святѣмъ же иноческомъ образѣ *Ефросиніѧ*» (*1182, ЛНик-1, 8) – про кн. Ольгу Юріївну (у чернецтві Євфросинія), дочку київського в. кн. Юрія Володимировича Долгорукого, дружину галицького кн. Ярослава Володимировича Осмомисла; «*благовѣрная* княгиня *Еупраксѣѧ*» (*1237, Пов. о Ряз., 198, 186, 182); «*благовѣрная* княгиня *Еупраксѣѧ*», «*благовѣрную* княгиню *Еупраксѣю*» (*1237, Пов. о НЗ, 182); «*престависѧ Марица, бл(а)говѣрнаѧ* княгини, дщи Володимирѧ» (*1146, ЛР, 114; т. с. *1146, ЛНик., 172; *1145, ЛС-1, 314–315) (про кн. Маріцу, дочку в. кн. Володимира Мономаха); «к сеому же вижь и *бл(а)говѣрноюю* свою княгиню» (*1289, ЛГВ, ЛИ-3, 924) (про кн. Ольгу-Олену, дочку брянського кн. Романа Михайловича, дружину кн. Володимира-Івана Васильковича); «*перенесе бл(а)говѣрнаѧ* княгини *Влена*, *пска* кн(ѧ)зѧ своего *арополка*, въ гробницѣ, въ ц(е)ркви с(вят)о(го) *Андрѣѧ*» (*1145, ЛК, ЛИ-3, 319), «*бл(а)говѣрнаѧ* княгини *Елена*» (*1145, ЛС-1, 312; т. с. *1145, ЛНик-1, 168) – про кн. Єлену (Олена, Ясина), дочку язського (осетинського, аланського) князя, дружину кн. Ярополка Володимировича.

З іще більшою силою семантична значущість означення *благовѣрныи* виявилася в Рязанських повістях, коли давній автор використав слово *благовѣрныи* як наскрізний епітет. У «Повісті про спустошення Рязані Батием» та «Повісті про Миколу Зарязького» кілька разів згадується дружина рязанського св. кн. Феодора Юрійовича († 1237) княгиня Євпраксія. Дізнавшись про те, що татари жорстоко вбили її чоловіка, Євпраксія разом із малим сином Іваном Постником кинулася з високої брами: «*благовѣрная* княгиня *Еупраксѣѧ* стоаше в превысоком храме своемъ и держа любезное чадо свое князя *Ивана Федоровича*, и услыша таковыѧ смертоносныѧ глаголы, и горести исполнены, и абие ринуся из превысокого храма своего с сыном своим со князем *Иваномъ* на среду земли, и заразисѧ до смерти», «*благовѣрная* княгиня *Еупраксѣѧ*» (*1237, Пов. о Ряз., 186, 198); «*благовѣрная* княгиня *Еупраксѣѧ* *царевна*», «*благовѣрную* княгиню *Еупраксѣю* *царевну*», «яко *благовѣрная* княгиня *Еупраксѣѧ*» (*1237, Пов. о НЗ, 182). Незважаючи на те, що лінія долі княгині Євпраксії є одним із основних структурних складових зазначених повістей, автор не вдається до системи введення синонімічної низки хвалебних епітетів, а обирає принцип використання наскрізного прикметника-означення *благовѣрныи*.

Підбір іменників і прикметників для соціально-етичної оцінки світських

феодалів підпорядковувався, як показало дослідження, певним нормам і ніколи не був випадковим. Із величезної кількості придатних для такої характеристики іменників і прикметників автором було обране одне-єдине означення *благовѣрныи*. Доцільність, об'єктивність цього означення у портреті княгині Всеволожі, про яку було сказано вище, не викликає жодних сумнівів, оскільки в. кн. Всеволожа «изъ дѣтска въ страсе божье <...> въздающу честь епископомъ и игуменом и чернцем, и презитером, и любяше черноризци» (*1206, ЛР, 161), «бѣ ц(е)рк(о)вь создала» (*1205, ЛР, 160). Ужите поряд з іменем кн. Євпраксії означення *благовѣрныи* вказує не стільки на побожність княгині, скільки на її вірність пам'яті загиблого чоловіка, про що, власне, яраво свідчить контекст.

У XI–XIII ст. у семантичній структурі др. *благовѣрныи* поєднувалися, нашаровувалися одне на одне, зливалися в одне ціле значення «віра» і «вірність», «відданий християнському вченню, православний» і «вірний (кому або чому)». Лексичні відмінності у створенні статичних портретів князів і княгинь були визначені наперед дзеркальністю семантики самих слів *кнѣзь* і *кнѣгыни*: у семантиці слова *кнѣзь* акцент падає на значення «голова роду; володар, правитель області, країни, міста», а в семантиці слова *кнѣгыни* – на значення «дружина князя» (СДРЯ XI–XIV, IV, 359, 262). Звернувши увагу на зближення в давньоруських писемних пам'ятках феодальних і народних жіночих образів, Д.С.Лихачов відзначав, що «ідеал жінки XII–XIII ст. містить у собі мало класових рис. Клас феодалів не виробив власного ідеалу жінки, різко відмінного від народного. Жінка в середовищі феодалів була віддана своїм турботам дружини, матері, вдови, дочки» [4, 78–79]. Використання наскрізного епітета *благовѣрныи* в соціально-етичному портреті княгині Євпраксії підкреслює значущість такої моральної риси, як подружня вірність, і значущість зв'язку цієї риси з вірністю християнському вченню, виводить образ княгині на рівень ідеального.

«Тенденція літописів розходиться з церковною традицією зображення жінки», у літописах образ жінки цілком просякнутий ідеєю моральної чистоти, відбиває, подібно до живописних портретів, не сліпе насаджування візантійських зразків, а глибоке засвоєння нових моральних ідеалів [3], що і демонструють наведені особливості соціально-етичного портрета кн. Євпраксії, засвідчуючи гуманітарний характер корегування візантійських духовних пріоритетів на східнослов'янському культурному ґрунті.

Зважаючи на викладене вище, можливо зробити певні узагальнення стосовно субстантивно-ад'єктивної концептуалізації у давніх східнослов'янських пам'ятках образу княгині. У східнослов'янських писемних пам'ятках XI–XIII ст. міститься понад двадцять стислих статичних, змодельованих за допомогою епітетів-означень – іменників і прикметників із загальним значенням моральної оцінки особи, соціально-етичних портретів княгинь. Дотримання літописцями церковно-релігійних і соціально-політичних норм репрезентації особи, з одного боку, та норм літературного етикету – з іншого, максимально звузило кількість потенційно можливих у тексті соціально-етичних портретів княгинь.

У писемних східнослов'янських пам'ятках XI–XIII ст. трапляються портрети далеко не всіх (а лише трьох із чотирнадцяти названих Ф.І.Буслаєвим) святошанованих і тим більше не всіх канонізованих княгинь XI–XIII ст. Соціально-етичні портретів княгинь у тридцять разів менше, ніж портретів князів. Крім того, соціально-етичні портрети княгинь зосереджені лише в певних пам'ятках, якими, власне, є літописи (Радзивілівський, Лаврентіївський, Суздальський, Іпатіївський, Новгородський I, Никонівський), «Легенда про град Китеж», «Повість про спустошення Рязані Батием» та «Повість про Миколу Зараського».

Хвалебних епітетів були удостоєні вісім княгинь – св. в. княгиня Ольга, св. в. княгиня Феодосія, св. княгиня Євпраксія, княгиня Всеволожа (у чернецтві Марія) (дружина кн. Всеволода Ярославича), кн. Ольга Юріївна, кн. Маріца, кн. Ольга-Олена (дочка брянського кн. Романа Михайловича, дружина кн. Володимира-Івана Васильовича), кн. Єлена (Олена, Ясіна). Серед соціально-етичних портретів цих восьми княгинь наявні портрети *трьох святошанованих жінок* XI–XIII ст. (св. в. княгиня Ольга – дружина кн. Ігоря Рюриковича, у чернецтві Єлена, † 6477; св. в. княгиня Феодосія – мати Олександра Невського, у чернецтві Єфросинія, † 6770; св. княгиня Євпраксія – дружина св. кн. Феодора Юрійовича Рязанського), одна з яких – св. в. княгиня Ольга – була канонізована церквою, та портрети *трьох княгинь із великого роду Мономаховичів*, який протягом XII ст. тримав київський стіл (кн. Маріца – дочка Володимира Мономаха; кн. Ольга Юріївна – дочка сина Володимира Мономаха в. кн. Юрія Довгорукого, у чернецтві Євфросинія; кн. Єлена – дружина сина Володимира Мономаха в. кн. Ярополка Володимировича).

У східнослов'янських пам'ятках XI–XIII ст. соціально-етичні портрети княгинь моделюються за допомогою позитивно конотованих лексем – іменників *нищелюбица*, *страннолюбвица* і прикметників *благовѣрными*, *блаженными*, *боголюбивыми*, *богоугодными*, *доброчестивыми*, *добрими*, *святими*, *христолюбивыми*. Семантичний обсяг лексем, за допомогою яких відбувалася концептуалізація образу княгині, окреслений комплексом значень «святоблिवий; який любить Бога; угодний Богові, якого любить Бог; відданий християнській вірі; православний; сповнений багатьох чеснот; чеснотливий; який дотримується правил благочестя; який виявляє милість до бідних, прочан, мандрівників, звичайно допомагає бідним, жебракам, прочанам, мандрівникам, дає їм притулок; духовно і морально непорочний, бездоганний, чистий; сповнений Божої благодаті». У писемних пам'ятках акцентуалізація індивідуальних рис княгинь визначається етикетним зразком, підпорядкованим християнській ідеології та родинно-становій ієрархії, а також засвідчує гуманітарний характер корегування візантійських духовних пріоритетів на східнослов'янському культурному ґрунті. Побудовані з одиничних епітетів, переважно прикметника *благовѣрными*, соціально-етичні портрети княгинь практично зводяться до формули, яка на той час виражала ідеал дружини князя, – «*престависа блговѣрнаа кнѣгыни*». Характер соціально-етичних портретів княгинь свідчить про те, що основними вимогами, які висувалися в Київській Русі щодо княгині, були насамперед *відданість християнській вірі*,

відданість князеві, чеснотливість, дотримання правил благочестя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Буслаев Ф.* Идеальные женские характеры Древней Руси // *Буслаев Ф.* О литературе. Исследования. Статьи. – М., 1990. – С. 262–293; 2. *Гадло А.В.* К истории Тмутороканского княжества во второй половине XI в. // *Славяно-русские древности / Под ред. И.В.Дубова.* – Л., 1988. – Вып. 1. – С. 194–213; 3. *Кацуба М.В.* Давньоруські традиції трактування образу жінки та їх продовження на Україні // *Київська Русь: Культура і традиції / Зб. наук. праць; Відп. ред. Я.Д.Ісаєвич.* – К., 1982. – С. 84–88; 4. *Лихачев Д.С.* Человек в литературе Древней Руси. – М., 2006. – 202 с.; 5. *Межжеріна Г.В.* Людина в мовній картині світу часів Київської Русі / Відп. ред. М.П.Кочерган. – К., 2006. – 448 с.; 6. *Ричка В.М.* Княгиня Ольга. – К., 2004. – 336 с.; 7. *Романов Б.А.* Люди и нравы Древней Руси. Историко-бытовые очерки XI–XIII вв. – Л., 1947. – 344 с.; 8. *Толочко А.П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – 223 с.; 9. *Федотов Г.П.* Святыя Древней Руси. – Ростов-на-Дону, 1999. – 384 с.; 10. *Целік Т.В.* Особистісне начало у філософській культурі Київської Русі. – К., 2005. – 312 с.; 11. *Черная Л.А.* Взгляд на человеческую природу в древнерусской литературе // *Древнерусская литература: Изображение природы и человека / Коллект. моногр.; Отв. ред. А.С.Демин.* – М., 1995. – С. 127–157; 12. *Шульгач В.П.* Редукція анлаута як результат занепаду зредукованих (на прикладі літописного *Всьеволожь* та ін.) // *Матеріали наук. конф. пам'яті Л.П.Жуковської «Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII століть».* – К., 1995. – С. 279–281.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ НАЗВ ДЖЕРЕЛ:

К. Легенда о граде Китеже // ПЛДР. – 1981. – Вып. 3. – С. 210–226.
ЛГВ, ЛИ-3 Летопись Галицко-Волынская // ПСРЛ. – М., 1998. – Т. 2. – С. 717–938.
ЛК, ЛИ-3 Летопись Киевская // ПСРЛ. – М., 1998. – Т. 2. – С. 284–711.
ЛН Новгородская первая летопись младшего извода. По Комиссионному списку // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.–Л., 1950. – С. 101–427.
ЛНик. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ. – М., 1965. – Т. 9; Т. 10.
ЛНик-1 Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновскою летописью // ПСРЛ. – М., 2000. – Т. 9; Т. 10.
ЛР Радзивилловская летопись // ПСРЛ. – Л., 1989. – Т. 38.
ЛС-1 Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку 1377 г. // ПСРЛ. – М., 1997. – Т. 1. – С. 289–488.
ЛСа-1 Суздальская летопись по Академическому списку сер. XV в. // ПСРЛ. – М., 1997. – Т. 1. – С. 489–540.
ПВЛ-1 Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку // ПСРЛ. – М., 1997. – Т. 1. – С. 1–286.
ПЛДР Памятники литературы Древней Руси. – М., 1978–1981. – Вып. 1–3.
Пов. о НЗ Повесть о Николе Зараском // ПЛДР. – 1981. – Вып. 3. – С. 176–182.
Пов. о Ряз. Повесть о разорении Рязани Батыем // ПЛДР. – 1981. – Вып. 3. – С. 184–198.
ПСРЛ Полное собрание русских летописей. – СПб.; Л.; М., 1843–1998.
СДРЯ XI–XIV Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). – М., 1988. – Т. IV.